KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Arealógia és urálisztika*

A Sprachbund fogalmát N. S. TRUBETZKOY vezette be a nyelvtudományba 1923-ban „Vavilonskaja bašnja i smešenie jazykov" c. cikkében (Evrazijskij Vremennik, Berlin III. 107—124), s az ő nyomdokain R. JAKOBSON kezdte érvényesíteni a „nyelvi szövetség" szempontjait nyelvészeti kutatásaiban (R. JAKOBSON, K harakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza. Párizs 1931; Uő. Über die phonologischen Sprachbünde: TCLP 4 (1931): 234—240). Azóta főleg az indogermán nyelvek köréből, elsősorban a szlavisztika és a balkanisztika területén születtek a Sprachbund-tipológiai módszerek alkalmazásával oly eredmények, amelyek a történeti-genetikai nyelvtudomány művelői számára is érdekesek lehetnek (vö. H. BECKER, Der Sprachbund. Berlin 1948; KR. SANDFELD, Linguistique Balkanique. Párizs 1930; a legújabb, egész Európára kiterjedő areális nyelvészeti összegezés DÉCSY GYULÁÉ: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden 1973).

Az areális nyelvészet módszerei tanulságosak azonban az urálisztika művelői számára is: ezt hangoztatta TH.A. SEBEOK „The Importance of Areal Linguistics in Uralic Studies" c. közleményében (MSFOu 98 (1950): 99—106) s erre mutatott példát ERNST LEWY „Der Bau der europäischen Sprachen." (Dublin 1952) c. monográfiája is. Ezeknek a visszhangja azonban hamar elhalt, holott az uráli nyelvészet mint történeti aspektusú tudomány is hasznosíthatja ilyen irányú vizsgálatok eredményeit.

Mielőtt azonban a tárgyra térnék, szükséges néhány terminológiai és elvi kérdést tisztázni.

A „Sprachbund" kifejezés olyan állapotot jelöl, amely egy aránylag egységes, összefüggő földrajzi áreában élő szomszéd nyelvek csoportjára jellemző és amelyeket a nyelvi affinitások egész sora jellemez. Ezek a hasonlóságok általában nyelvi interferencia révén alakulhattak ki (vö. B. HAVRÁNEK, Zur Problematik der Sprachmischung: Travaux Linguistiques de Prague 2 (1966): 81). Az „adstratum" és „substratum" terminusokat ezzel kapcsolatban felesleges említenünk, mivel ezek a nyelvi érintkezések speciális megvalósulási formái (ezek jelentőségét a történeti nyelvészet gyakran túlértékelte).

Ezen az alapon természetesen nem oszthatom azt a nézetet, amely szerint a Sprachbund az adstratumnak erőteljesebb megjelenési formája volna (vö. E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 136). A Sprachbund-fogalom ui. a synchronia talaján jött létre, az adstratum, (ill. substratum) viszont éppen

* „Uralistik und areale Sprachforschung" címmel elhangzott előadás az 1970. évi tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson.

ellenkezőleg : nyelvtörténeti folyamatot jelöl, melynek segítségével nem rokon nyelvek kölcsönös egymásrahatásának különböző formáit különítik el. Sprachbund és adstratum tehát nem szinonímái egymásnak ; az előző : státus, míg a második egy folyamat megnevezése. A Sprachbund-on belüli egyezések magyarázatában persze alkalmazható az adstratum jelenség, de ezen kívül még más magyarázó-elvek is szóba jönnek (pl. konvergencia, kétnyelvűség, nyelvkeveredés stb.), amelyek legtöbbje ugyancsak kapcsolatba hozható vagy az adstratummal, vagy a substratummal. A nyelvi affinitások keletkezésében azonban még mindig nincsen megnyugtató módon tisztázva e faktorok szerepe, noha erre vonatkozólag már bőséges irodalmat tarthatunk számon.

Véleményünk szerint a Sprachbund-tipológia olyan nyelvi hasonlóságokat tárt fel, melyeknek történeti kiértékelése általában még nem történt meg maradéktalanul. Ennek ellenére hasznos lehetne az urálisztika számára is, ha az uráli nyelvek területén mutatkozó Sprachbund-jelenségeket összegyűjtenénk, még akkor is, ha ezek történeti háttere nem teljesen világos.

Ezt a konfrontációt persze nem nevezhetjük sem Sprachbund-tipológiának, sem adsztrátum-kutatásnak ; kiindulási alapul az uráli és a velük szomszédos nyelvek affinitásai szolgálnak, de ezek nyelvtörténeti értelmezése is célja e kutatásnak. Éppen ezért jobban kifejezi e vizsgálatok lényegét az „areális nyelvészet" terminus : ezzel azt a kutatási irányt jelöljük, amely egy meghatározott földrajzi áreán belül a leíró-tipológiai konfrontálást összekapcsolja a genetikai-történeti nyelvészeti szemponttal.

Ez a módszer nem újdonat-új. E. Lewy egész munkássága szemléletesen példázza, hogyan kell a nyelvföldrajzot a tipológiával és nyelvtörténettel egybeötvözni. A zseniális mester a következőképpen fogalmazta meg 1933-ban ezt a nyelvészeti szemléletet : „Die uralaltaische Frage habe ich nicht zu lösen versucht. Aber zu ihrer Lösung ist es nötig, auch die Sprachen zu betrachten, die auf uralaltaischem Gebiet gesprochen werden, und doch nicht uralaltaisch sind. Vereinigung der historischen, der komparativen und der Typenforschung ist auch hier nötig, eine ideale Forderung — wenn man auch bei dem Versuche, sie zu erfüllen, der eigenen Schranken sehr bewußt wird." (UngJahrb 13 : 309).

Ma már valamelyest konkrétabban körvonalazható, hogy milyen teendői vannak az urálisztikának az areális-tipológiai kutatásban és hogy milyen eredményekre juthat e téren. Ezt szeretnénk az alábbiakban néhány példán bemutatni.

Az uráli nyelvek hagyományos csoportosításában tisztán genetikai szempontok érvényesülnek. Emellett azonban érdemes volna az osztályozásban alkalmasint — kiegészítő faktorokként — a tipológiai affinitás jegyeit is tekintetbe venni. Először is néhány általános észrevétellel lehetne kiegészíteni a tradicionális osztályozást : mind a magyar, mind a finn nyelv tipológiailag meglehetősen eltávolodott a hozzá genetikai rokonság szerint legközelebb álló nyelvektől. Sőt, már-már szinte arról beszélhetnénk, hogy az említett nyelvek bizonyos vonatkozásban hozzáidomultak a szomszédságukban élő indogermán nyelvekhez. Másrészt azután érdekes tipológiai egyezéseket lehet megállapítani a szamojéd és a tőlük genetikailag távoli obi ugor nyelvek között. E jelenségek széles körben ismertek, Lewy is tárgyalja őket 1942-ben megjelent művében (Der Bau der europäischen Sprachen).

A részletekkel való megismerkedés végett az lenne legközelebbi tennivalónk, hogy az uráli nyelvek legfontosabb tipológiai jegyeit taxonomikusan

próbáljuk bemutatni. Példaként álljon itt egy vázlatos kísérlet annak illusztrálására, miként tesztelhetők a rokon nyelvek strukturális paraméterei (l. az alábbi táblázatot). Ez a kísérlet azonban csak egy a lehetségesek közül,

	szam	obi-ugor	magy	permi	mdv	cser	fi	lp
Palatalizáció	+	+	±	+	+	−	−	+
Kvantitás	−	−	+	−	−	−	+	+
Magánhangzóharmónia	−	−	+	−	+	+	+	−
Umlaut, Ablaut	+	+	−	−	−	−	−	+
Fokváltakozás	−	−	−	−	−	−	+	+
Duális	+	+	−	−	−	−	−	+
Alapalak funkcionális gazdagsága	+	+	±	−	−	−	−	−
Külső/belső helyi esetek	−	−	+	+	+	+	+	−
ś-Präteritum (+) j-Präteritum (−)	+	+	−	−	±	±	−	±
-ni Inf.	−	−	+	+	−	−	−	−
Determinált igeragozás	+	+	+	−	+	−	−	−
Passzívum	−	+	+	−	+	−	+	+
Konvertálható névszók	+	±	±	−	+	−	−	−
Negatív segédige	+	−	−	+	±	+	+	+
SVO-tendencia	−	−	−	zrj + vtj −	+	−	+	+

amelyet természetesen szükséges még tovább javítani és fejleszteni, s ennek során a paraméterek más szempontok alapján is kiválaszthatók. A 151. lapon a tipológiai affinitási-viszonyokat grafikusan szemléltetjük. A genetikai szétágazást ábrázoló módszerrel ellentétben a tipológiai szemléltetési mód talán komplikáltnak látszik, de a nyelvek közötti viszonyok szinte abszurd bonyolultságát — úgy érezzük — reálisabban kifejezi.

Nyelvi hasonulások nem-rokon nyelvek között is előfordulnak. Ha szomszédos népek hosszú ideje élnek egymás mellett, nyelvük elképesztő hasonlóságokat hozhat létre. Nemrégiben V. N. Toporov tárgyalt a ket és a szölkup között néhány párhuzamos nyelvi jelenséget, s a legfigyelemreméltóbbak közülük éppen a névszóragozás területén tapasztalhatók. Mindkét nyelvben előfordul, hogy egyes esetragokat nem a főnév nominativusához, hanem genitívusi alakjához kapcsolnak; mind a ket, mind a szölkup megkülönböztet két-két nemet (genus animatum—genus inanimum) stb. (l. Toporov in: Voprosy struktury jazyka. Szerk. Vjač. Vs. Ivanov. M. 1964. 117—129). Hasonló jellegű példákat B. A. Szerebrennyikov is említ a különböző finnugor, török és szláv nyelvekből (VoprJaz. 1957/4: 5—15).

Ha nem is mindig kielégítően, de mégis aránylag jól ismertek két szomszédos nyelv kisebb mikroáreájának efféle hasonlósági (affinitási) jegyei. Ezzel szemben egy nagyobb földrajzi egységen belül, pl. Északszibéria vagy Északeurázsia makroáreájában a nyelvi interferencia jelenségei úgyszólván földerítetlenek, noha fontos eredményeket remélhetnénk ebben a vonatkozásban is az arealógiától. Néhány éve az NyK 71. kötetében tárgyaltam a szamojéd nyelvek ún. konnektív-reciprok képzőit. Ez a képző az illető szóval jelzett fogalom (legtöbbször személy) és a vele szoros kapcsolatban álló fogalom

kölcsönös viszonyára utal. Ez a képző leginkább rokonságnevekben jelenik meg és a bázis-fogalom szűkebb környezetére utal, azaz személyek összességére, akik kölcsönösen kapcsolatban vagy rokonságban állanak. Ez a képző olykor duális-, ill. többesjellel együtt is megjelenhet: (pl. nyeny. *ńā-sa-xaˀ* 'Zwei Kameraden untereinander'; *ńā-s-ˀ* 'die Kameraden untereinander'; szölk.. *iraqum-os-qäqi* 'Mann und Frau', *ämä-si-t* 'die Mutter und ihre Kinder' stb. Arra is fény derült azután, hogy ez a képző — melynek megfelelői az obi ugor nyelvekből, sőt a lappból és valamelyes nyomai még néhány balti finn nyelvből is ismertek, — korábban nomen possessorisi funkciójú volt, eredetileg azonban egyszerű kicsinyítő képző lehetett. — A képző konnektiv-reciprok használata — és kiegészülése különböző grammatikai számjelekkel — csupán a felsorolt nyelvek külön életében alakult ki. Az a konvergencia azonban, amely a konnektív-reciprok képző alakulásában a nyugatszibériai és az északkeleteurópai rokon nyelvek között mutatkozik, bizonyára nem véletlen jelenség. A konnektív-reciprok képző + számjel szerkezet-típust elsősorban azokban a nyelvekben lehet megfigyelni, melyek földrajzilag közeli kapcsolatban állanak egymással (obi ugor—szamojéd). A kérdéses szerkezetek elterjedését elősegítő areális feltételek éppen oly nyilvánvalóak, mint alkotórészeik genetikus összetartozása. Ez esetben tehát arról van szó, hogy több északi uráli nyelv genetikailag rokon grammatikai morfémáiban areális interferencia révén konvergens funkciófejlődést, ill. szerkesztésbeli azonosságokat figyelhetünk meg. Hogy valóban areális tényezők hatásáról van szó, ugyanezen área egyéb nyelvei bizonyítják. Az északszibériai (vagy északeurázsiai) nyelvterületről sikerült — főleg rokonságnevekben — konnektív képzőket kimutatnom, melyek materiálisan természetesen nem rokonok egymással, mégis tökéletesen megegyezik bennük a képző funkciója és melléknévképzői, kicsinyitőképzői, ill. nomen possessorisi eredete az obi-ugor és szamojéd morfémákéval. E képzőt ki lehet mutatni a zürjénből (*-jan*), cseremiszből (*-mə̑t*), mordvinból (*-ďe* + Px, *-me* + *ś* + *t*), evenkiből (*-nan, nasal, -til*), lamutból (*-nun, -nil, -til, -lqasăl*), nanajból (*-na, -molia*), korjákból (*-inte*), csukcsból (*-nte*), giljákból (*-xe, -xo, -xu*), jukagírból (*-ńe*). Egyelőre még tisztázatlan, hogyan kapcsolódik e jelenséghez a Hildebrandslied-ből ismert: *sunufatarungo* 'Vater und Sohn' — l. Lewy, KlSchr62. — Valamennyi tárgyalt képző és képzőkapcsolat strukturálisan azonosnak fogható föl. Az a tény, hogy egy bizonyos speciális grammatikai kategória kifejezése hasonszerű konstrukciókkal, azaz hasonló eredetű morfémákkal történik, kétségtelenül egy nyelvi összetartozásnak a jele, amely az észak-szibériai Sprachbund övezetében — a Ochotszki tengertől Archangelszkig nyúló hatalmas területen — állt elő. Az említett északszibériai nyelvek között hasonló azonosságokat bizonyára szép számmal lehetne még igazolni, csupán grammatikájukat kellene tüzetesen tanulmányozni.

Ezzel kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy a nyelvi interferencia-jelenségek létrejöttében milyen szerep jut a két- vagy többnyelvűségnek. Ekkora kiterjedésű nyelvterületen általános érvényű többnyelvűségről természetesen szó sem lehet. Az adott nyelvek érintkezési pontjain fennálló kollektív és egyéni kétnyelvűség azonban minden kétséget kizáróan alkalmas talajt teremt azonosulások kialakulásához. A kétnyelvűségnek kell tehát — föltevésünk szerint — az interferáló jelenségek kiinduló pontjául szolgálni, ez lehet a kölcsönös nyelvi hatások közvetítője. A bilingvizmusnak ezen közvetítő szerepét metafórikusan az idegrendszer ganglionjainak működéséhez

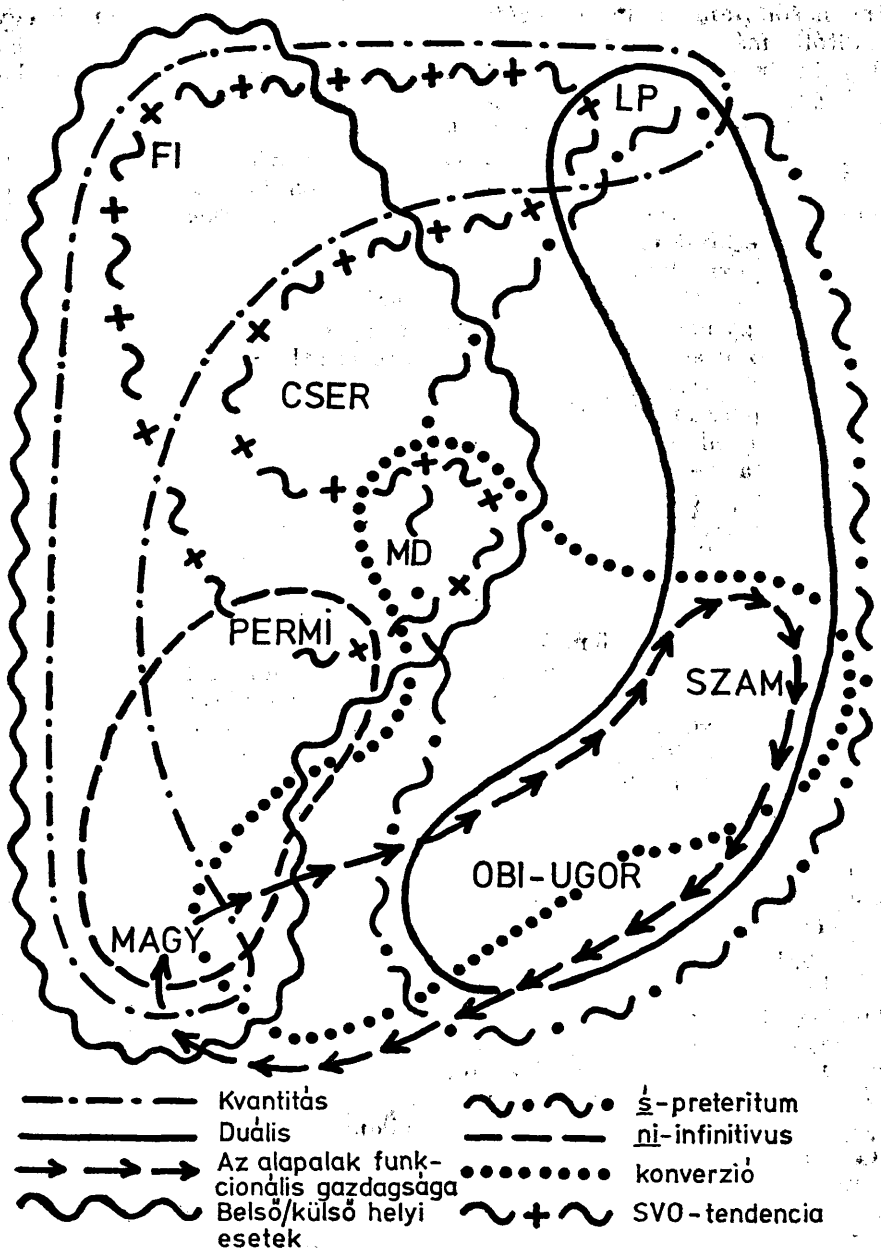
FI
LP
CSER
MD
PERMI
SZAM
OBI-UGOR
MAGY
Kvantitás
Duális
Az alapalak funkcionális gazdagsága
Belső/külső helyi esetek
s-preteritum
ni-infinitivus
konverzió
SVO-tendencia

lehetne hasonlítani: a külső ingereket ezek az idegdúcok közvetítik egyik idegszáltól a másikig, vagyis a kapcsolódási helyeken afféle váltókként biztosítják a különböző idegkötegek harmónikus együttműködését. A különböző nyelvek érintkezési pontjain ugyanez a szerep jut a kétnyelvűségnek: közvetít — vagy bizonyos körülmények között fékez — kétirányú nyelvi hatásokat. A nyelvfejlődés folyamatában ekképp néha beláthatatlan messzeségbe vivő utak nyílhatnak — többszörös átkapcsolások következtében. Egy-egy Sprachbund nyelvi szolidaritását a kétnyelvűségi érintkezési csomópontok egész rendszere hívja életre és huzamosan biztosítja.

Hangsúlyozni kívánom még ezzel kapcsolatban, hogy bilingvizmuson nem föltétlenül szükséges általános és kollektív kettős nyelvhasználatot érteni, amely egy népesség egészére, minden egyedére kiterjed. A kétnyelvűség egymás szomszédságában élő nyelvek közös érintkezési területein keletkezhet, elsősorban a beszélők kisebb közösségein belül érvényes, de elképzelhető részleges, sőt pusztán passzív adottság formájában is. Mindenesetre nagyon nehezen tudjuk elképzelni, hogy a bilingvizmus fogalmából az egyén kettős nyelvhasználatát teljesen mellőzni lehessen.

Areális kapcsolatok következtében nem csupán lexikális, fonetikai vagy szerkezeti egyezések keletkezhetnek, de ritkábban még a grammatikai morfématár anyagi hasonulásaival is találkozunk. A szölkup eszközhatározói ragról (*-sä*) köztudott, hogy genetikailag talán összefügg az *-s* melléknévképzővel. Nagyon figyelemre méltó jelenség, hogy a szölkuphoz feltűnően hasonlítanak a megfelelő ket morfémák (vö. Instr.-Kom. *-as, -äs*, Adj. *-s, -sa* l. TOPOROV, op. cit. 121; HAJDÚ, NyK 71 :65). További példa: a keleti osztják eszközhatározói ragja: *-tə, -tə̂/-ə, -ə̂;* ugyanezen rag a csukcsban: *-te, ta/-e, -a*, l. H. KATZ, ALH 20 :59—61. Azt jelenthetik-e vajon a felsorolt példák, hogy nemcsak tipológiai affinitásokat, hanem rokonságszerű materiális egyezéseket is eredményezhet a nyelvi érintkezés? Felelhetnénk igennel erre a kérdésre, s ekkor tulajdonképpen Bubrih „kontaktus-elmélet"-évél találjuk magunkat szemben, amelynek korszerűsített változata alkalmas lehet arra, hogy fényt derítsen a nyelvcsaládok, nyelvrokoni viszonyok kialakulására. A magyarázat gyökereinek odáig kell visszanyúlniuk, hogy a paleolitikumban az emberi közösségek gazdasági és műveltségi tekintetben meglehetősen közel állottak egymáshoz, s e közösségek életében az areális érintkezések sokkal jelentősebb nyelvteremtő szerepet játszottak, mint a történeti időkben. E hipotézis segítségével a protouráli és más nyelvcsaládok (indogermán, török vagy altaji, jugakir stb.) között kimutatható rokonságszerű egyezéseket is történelem előtti areális hasonulásokként lehetne magyarázni. Természetesen nem áltatom magam azzal, hogy ezáltal most már minden talányt megfejtettünk. Ellenkezőleg: bevallom — mint ahogy azt LEWY is megtette E. ÖHMANN-hoz írt köszöntőjében (KlSchr. 62) — „. . . daß der Spaß erst jetzt anfängt."

HAJDÚ PÉTER

Areal Linguistics and Uralic Studies

This is the Hungarian version of a lecture given at the Third International Finno-Ugric Congress in 1970 in Tallinn. The original version will be published in German under the title „Uralistik und areale Sprachforschung" — in the Proceedings of this Congress.

PÉTER HAJDÚ